

25) . միենոյն նախադասութիւն կրկնուած (Քեհ. Ա. 55, 87, 94. Բ. 24, 34, 40, 54, 60 և այլն) :

Սանսկրիտն ունի նոյն բառը Յապարա ձևով՝ բայց տարբեր իմաստով = ծունկ, սրբ. բան, մակերևոյթ, և այլն :

Բոլոր այս բառերը կու գան Ստա = կե. նալ, կալ արմատէն կազմուած Ուպա մաս. նիկով. (Տես. J. Darmesteter. Et. Iran. I. Paris. 1883. էջ 304). հմմտ. Գերմ. Bei-stand = օգնութիւն, նպաստ, պաշտ. պանութիւն :

Մեր բառը՝ որ յայնապէս կապ ունի տանց հետ, կ'ենթադրէ *չի-Ուպա-ստա-մի ձև մը՝ կազմուած եի բայական մասնիկով :

Հրաշեայ Յ. Անասեան

Փետր. 10, Պէտք.

ԻՆՁ ԱՌՆՁՈՒԹԻՒՆ ԿԱՅ

Հին ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՆՈՒԿԻՆՆԵՐ

ԵՒ ԱՅԺՄՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԲՈՒԼՂԱՐԱՑ ՄԷՋ

ԼՈՎԱՆՈՑ մէջ կազմուած Սրեքեյան ընկերութեան ձեռքով լոյս տեսնող Հանդէս կրօնից. (Revue des religions) կոչուած ուսումնասիրութիւն՝ տարւոյս (1897ի) առաջին համարին մէջ շահագրգիռ յօդուած մի կայ, « Հին Պաղիկեանք եւ արդի կաթողիկէ Բուլղարք փիլիպպոլուպոլ » մերնազրով. յօդուածագիրն է Dr. E. Tschella, Սոփիա քաղաքին ազգային թանգարանի հին դրա. մներու տեսուչն :

Թէ երբ, որո՞ւ ձեռքով, եւ ի՞նչ միջոցներով սկսաւ եւ տարածուեցաւ Պաղիկեանց աղանդն, ի՞նչ աւերածներ եւ փառանք՝ թէ՛

հոգեկան եւ թէ նիւթական՝ գործեց ամբողջ դարերու շրջանի մէջ մերձակայ ազգաց եւ աշխարհաց, ի՞նչ աղիւսարբեր պատերազմներ բրաւ եւ մինչեւ անգամ մօտալուս վտանգ սպառնացաւ բիւզանդական կայսերութեան, իրեն օգնական եւ նեցուկ ունենալով արաբական իշխանութիւնը. եւ փոխադարձաբար, ի՞նչ հաշածանքներ եւ հարուածներ կրեց բիւզանդական զէնքերէ, որոց ազդեցութեամբ մերթմարեցաւ եւ մերթ գարձեալ արծարծելով գուրս ժայլքեց իւր ապականիչ թոյնը՝ խոսքամանք հրաքին մի նման, եւ թէ ի՞նչ վարդապետութիւններ եւ արարողութիւններ կը բովանդակէր այլ աղանդն. այս բոլորն արդէն ծանօթ են գիտնող, որոց վերայ կը խօսի համառօտիւ ներկայ յօդուածս. սակայն կը զանուին մէջը ինչ ինչ կէտեր, որ գուցէ ոմանց համար նորք են, եւ այս կէտերուն է որ կ'ուզենք դարձուցել ի մասնաւորի մեր բնիկեցողաց ուշադրութիւնը : Պաղիկեանց զէմ ի գործ դրուած հաշածանք մէջ՝ մեծ դեր խաղանք է հայագրի Յովհաննէս Ա Չմիկիի բիւզանդացի կայսրն : Սա երբ տաւ կաւին զօրաւոր էր, Ստուածատուր (Թէոփորոս) անուամբ հայ ճգնաւոր մի գուշակեր էր իրեն՝ թէ ժամանակաւ կայսր պիտի լինէր. եւ երբ յիշուի կատարուեցաւ զուշակութիւնն եւ կայսր եղաւ (յամին 969 զեկա. 11 ին), — սպաննելով իւր համազգի Նիկեփոր փոկաւոր, — ուզելով վարձատրել ճգնաւոր, Անտիոք քաղաքին պատրիարք դրաւ, Ստուածատուր պատրիարքն եւս ուզելով ազատել իւր հայրենիքը Պաղիկեան կոչուած աղանդաւորաց ձեռքէն, խնդրեց կայսերէն որ հալածէ զանոնք յարեմուտս եւ անմարդի տեղեաց մէջ բնակեցընէ. որոնք բռնի ստիպուելով ելինէլ այն կողմերէն՝ գնացին եւ փիլիպպոլուպոլ քաղաքին մէջ հաստատուեցան : Սոյն Պաղիկեան աղանդաւորք բոլորն այլ հայագրի էին եւ Հայաստանէն գնացին, ինչպէս կ'ը վկայեն բիւզանդացի պատմիչք : Չմիկիին մէկ դար յառաջ եւ աւելի, յամա 853-856, Արքշիւ Միքայէլ Գ կայ.

1. Les anciens Pauliciens et les modernes Bulgares catholiques de la Philippopolitane.

1. Հմմտ. Cedrenus, Hist. compend. p. 665 C.

սեր կրտսերութեան ժամանակ, երբ թէո-
զորա մայրն կը գահակալէր, սուսկայի հա-
լածանքը կրեցին Պաղղիկեանքը կայսրուհւոյն
հրոմանաւ: Բայց փոքր ինչ յետոյ՝ նոքա
այնչափ բազմաթիւն եւ զօրացան գարձեալ
աարաքկինոցաջ օգնութեամբ, որ առանձին
խմբեր կազմած՝ համարձակ կ'ապաստակէին,
կը կողոպտէին եւ կ'աւերէին բոլոր քոչքը
Ասիան. եւ յամին 874, իրենց արշաւանք-
ներն հասան մէկ կազմէն մինչեւ ի Նիկիա
եւ ի Նիկիսիդիա, իսկ միւս կողմէն մինչեւ
յիփեսոս, ուր կողոպտեցին եւ պղծեցին ու
Յովհաննու աւետարանի շրջից եկեղեցիներն: Այս
ժամանակները բիւզանդական կայսերութեան
գահուն վերայ կը բազմէր վասիլ Ա մա-
կեդոնացին, որ անսնելով այդ միջոցանկն
եւ զտանգաւոր աղանկաւորաց յազգնութիւնը
եւ հասուցած ֆեսաները, հաստարուած բանակ
մի կազմեց, որուն անձամբ ուղեց զուխ կե-
նալ. սակայն այն պատերազմին ոկզքնաւորու-
թիւնը յաջող չի գնացին, զի կայսրն շատ աւ-
գամ յաղթուեցաւ, եւ նոյն իսկ անպամ մի զե-
րի պիտի ինկնար թշնամեաց ձեռքը, եթէ հայ
զինուոր մի օգնութեան չի հասնէր եւ չազա-
տէր զինքը: Սակայն քաջաւորաւ կայսրն բնաւ
չի լքաւ այս անխաղտութեամբը, մանաւանդ
թէ շատ բան ուսաւ անոնցմէ, եւ միշտ ա-
բիաբար կուռելով բախտին զէմ՝ կրցաւ վեր-
ջապէս յազմել անոր: Պաղղիկեանց զլիա-
ւորն Քրիստոքիր (Chrysochir), յաղթուելով
կայսրէն չարաչար կերպով, Տիւրիկ (Té-
phrique) ապաստանեցաւ. վասիլ յետ ա-
ւերելու բոլոր շրջակայքը՝ ուղեց յարձակմամբը
սիրելի քաղաքին. բայց տեսնելով թէ շատ
զօրաւոր էր՝ թէ պարբիսպներով եւ թէ պաշա-
պանողաց բազմութեամբ, բաւական համա-
բեցաւ կործանել միայն շրջակայ ամրոցները,
եւ դարձաւ ի էլ. պոլիս, անբաւ բազմութեամբ
գերիներաւ եւ շատ աւարով:

Պաղղիկեանքը զրեթէ բոլորն այլ զինուորք
լինելով, Քրիստոքիր դիւրաւ դարմանեց բոլոր
եղած կորուստները, եւ նախորդ տարիներէն
աւելի բազմաթիւ բանակ մի կազմելով, սկը-

սաւ դարձեալ յամին 878 ասպատակել եւ
կողոպտել յունական պետութեան ռահման-
ները, եւ երթալ Կապադովկիոյ վերայ: Կայսրն
այս լսելով՝ դարձեալ բազմաձեռն բանակ մի
կազմեց եւ կը պատրաստուէր զուխ կենալ
եւ պատերազմի երթալ ասպատակող ապրա-
սամբաց զէմ. սակայն այս անպամ պաշա-
տականք եւ մտերիմք համոզեցին զկայսրը,
որ իրեն չէր վայելէ Քրիստոքիրի պէս աւա-
զակի մի զէմ պատերազմի երթալ. այն ժա-
մանակ Քրիստոքի զօրապետին յանձնեց բա-
նակին սպարապետութիւնը, եւ ինքն զո՛ր
եղաւ պալատին մէջ մնալ եւ աղօթիւք Աս-
տուծոյ օգնութիւնը խնդրել: Այս կատաղի
պատերազմներուն մէջ, յորս յաղթողը հան-
դիսացան բիւզանդիացի զունպերն, շատ մեծ
եւ փայլուն դեր խաղացին Հայը, որոնք յու-
նական բանակին մեծամասնութիւնը կը կազ-
մէին. այս տեղ բառ առ բառ կը թարգմա-
նենք յիշեալ յօդուածին մէջ գտնուած պա-
տերազմին նկարագիրը, զոր եւ յարգ. Յօ-
դուածագիրն առեր է յայն կեպրենոս պատ-
մրէն:

Ջրիստոքի բանակած գտաւ զՋրիստքիր Ազրամի
մօտ ի զապաղովկիա, իմքմ այլ բանակեցաւ յի-
քորայի մօտ. եւ որովհետեւ տկար էր իւր բանա-
կը քամ թշնամեացմ, զգուշացաւ պատերազմել
եւ յարձակել, զո՞ր յիմիջով որ թշնամույմ առաջը
սուրբ էր եւ այնու կարգելուր ասպատակութիւ-
մեր ըմելը: Ամառը ամցուցին փոքրիկ եւ առամծ-
նական կռիւմներով, առանց քամ մի ջադելու կամ
կորսմցնելու երկու կողմամբ եւս, եւ առանց ու-
րոշիլ եւ միտական արդիւնք մ'ուսնեմալու: Երբոր
ծմեռմ մտնեցաւ, Ջրիստքիր տեսնելով թէ՛ պատե-
րազմ ըմելու կարողութեամ եւ զրից մէջ չէր, եւ
ամօզուտ տեղ կը սպառէին իւր բանակիմ ուժերն,
Տիւրիկը դարձաւ իւր աւարով: Յոյն զօրապետն եր-
կու գունդեր ուղարկեց մորա ետեւէմ, յորոց միմ
կը կազմուէր չայիքէ, եւ միւսմ՝ կապաղովկեցի-
մերէ, որպէս զի լրտեսէին թշնամայն ըմթացքը՝
եթէ տեսնէին որ թա ետ կը դառնար եւ ճուսաց
սահմանմերը կը մտնէր դարձեալ, իսկայն պիտի
ծանուցանէին իրեն. իսկ եթէ շարունակելով իւր
նսմապարդը՝ սահմանագլխէմ անցնէր երթար, ետ
պիտի դառնային իրենց բանակը:

Պաղղիկեանքը երեկոյեան զէմ բանակեցաւ Ռե-
դեղատի մի եզրերը, ամտառախիտ լերամ մի ստո-
րոտը՝ Նրկու Ռեսամուտ խմբին, առանց տես-
նուելու, միւս կողմէմ լերամ նայրը ելամ. եւ տես-
նելով թէ թշնամին ամկասկած եւ ապամով կեր-

պով կը Ռամզէր վարը, Ռազիւ կըմայիմ իրենց զինքն զսպել, եւ բաւական էր փոքրիկ ակնարկով թիւմ մ'ամզամ՝ սաստիկ թափով մի յարձակելու թշմամայն վերայ, այնչափ ապահով էիմ իրենց յաղթութեամբ վերայ, թէ եւ օակաւաթիւք էիմ Շատ ժամանակն ի վեր քաղութեամբ մրցանք մի կայր ընդ մէջ չալոց եւ զապաղովկեցողոց, որոց վերայ վատահագած եւ միամզամայն իրենց յարմար դիրքը տեսնելով, սիրտ առիւմ զօրապետը եւ պատրաստուեցամ յարձակումն ընելու։ Դրկու գրմ-դերձմ վեց Ռարիւր մարդ ըմտրեցիմ, զորս լերամ երկայնութեամբ վազցուցիմ անտառիմ մէջ մուծ գըշերիմ՝ դէպ ի թշմամայն բանակը․ իսկ մնացած մասմ լերամ ծայրը կեցած՝ մեծագոյն եւ խառնա-ծայմ պիտի աղաղակէր, եւ բոլոր պատերազմա-կամ փողոցը պիտի ճնշեցըմըր սահմանման ժամում՝ երբ զայն տրուէր։

Արեւում ծագելէմ սակաւ մի յառաջ, երբ քումմ աւելի խոր եւ աւելի Ռամզարտ էր, դարաւսմտուց զնոտորքմ յամկարն կոկորդալիք եւ ահագնամայն « Ծաղթութիւն » գըշելով․ յարձակեցամ թշմամայն բանակիմ վերայ¹․ Ձոյմ պահում իրենց միւս ընկերքմ այլ լերամ զազաթէմ խաղցուցիւ եւ սարքափելի աղմուկ մի Ռամեցիմ, որոց արձագանգ-մեքը կըլկեցիմ շուրջակայ լեռներմ․ Գաւղիկեամք արթնմայով, զարձուրած եւ եռուված, չէիմ կըմար ոչ փախիլ եւ ոչ պաշտպանել իրենց զինքն․ մինչ-դեռ չայք եւ զապաղովկեցող, ծարպիկք եւ ամ-վախք, մտնեցով եւ տէգեղով զոմանս վիրաւոր ոտմալոք կ'ըմէիմ եւ զայս մէկ Ռարուտով զիւ-թաւալ գետիմ կը տազալէիմ։ Եւ այն ահագնիմ շառաչէմ թշմամիք կարծելով թէ բոլոր յումակամ բանակն էր իրենց վերայ յարձակողմ, սկսած մա-զապուր փախիլ որոնք որ կըցած՝ առանց ետեւ-նիմ անգամ մայելու․ եւ այս կերպով երեսում մը-դոմ տեղ Ռալաեցիմ զինքն չայք եւ Յոյմք, եւ բո-լոր ճանապարհմ լի էր մեծալնմեղով եւ վերաւո-րեալմեղով։

Այս խառնակութեան եւ փախտեան միջոց կը սպանուի նա եւ Պաւղիկեանց գլխաւորն Գրիգորիք, որուն գլուխը վասիկ կայրք ուղար-կեցին ի Կ․ պոլիս։ Նոյն ժամանակ Գրիս-տով իմանալով իւր մէկ խմբին անկարծելի յաղթութիւնը, ինչն այլ ուղղակի Տիւրիկի վերայ գնաց, որուն բնակիչք սարափած՝ իրենց գլխաւորին սպանուիլը լսելով՝ քա-ղաքին պնեքը բացին եւ անձնատուր եղան։ Գրիգորով Հիմնայասակ կործանեց աղանդա-ւորաց ուլը, ցրուեց զանախք եւ գլխաւորն է-

րը սպանեց․ այս կերպով՝ եթէ բոլորովին բնաջինջ այլ չեղան՝ գոնեա շատ տկարացան, որոնք քոսանեհինգ տարիներէ ի վեր կը դա-դացընէին բոլոր փոքր Արիան միւնչեւ վասիկի ակունքը։ Այնուհետեւ հարիւր տարւոյ չափ, ինչպէս կայծն միւրիի ներքեմ՝ Թաղուած Յնա-ցին աւելիլ եւ հանդարտ՝ Հայաստանին եւ փոքր Արիայ խորերը, թէպէտ եւ չէին դա-դարեր երբեք զազաղագողի իրենց օրհասաբեր թոյնը տարածելէ ժողովրդեան աղէտ դասա-կարգին մէջ, որով երթալով կ'անէին եւ կը զօրանային դարձեալ։ Ճիշդ այն ժամանակն երբ է որ, վախելով Բիւզանդացոց զէն-քերէն, սկսան մեր ազգին — տկար եւ ան-պատասխար տեսնելով զայն — եւ կեկեցեցայն բարոյապէս տաւրածներ հաղցընել․ եւ այս պատճառաւ եւս մեր նոյն ժամանակի (Ժ դարու) երանաշնորհ Հարք, ինչպէս էին Անանիա եւ Գրիգոր Նարեկացիք, եւ ասկաւ մի յե-տոյ Գր․ Մարգարտոս եւ այլք¹, իրենց բո-լոր զօրութեամբ եւ հեղինակութեամբ՝ գրով եւ բանիւ այդ աղանդին զէմ կուռեցան, զոր եւ բնիկ անուամբ Թուրքապետքի կամ Թու-րքիկի կ'անուանեն։

Ինչպէս յառաջ ըսինք, յամին 970, Բուհանէն Ա Սիւրիկի կայրքն՝ մասամբ Աս-տուածատուր պատրիարքին խնդիրքը կատա-րելու համար, եւ մասամբ եւս քաղաքական տեսութեամբք՝ այս աղանդաւորներէս բազ-մաթիւ գաղթականութիւն մի հաստատեց փե-լիպպուպոյոյ մէջ։ Բիւզանդացի պատմիչ Խոս-տելով ողջա մասին, անխախտ կ'անուանեն զանոնք մերք Մանիրեցիք, մերք Պապի-կեանք, եւ մերք Շայք․ ինչպէս օրինակ իմն, Անտա կամեմտա ժիւ դարու կիսուն, Նիկեոտա Քոնստանտա պատմիչն ի սկիզբն ժԳ դարու․ բայց քան զամէնն աւելի իրենց աս-վորական եւ գործածական անունն էր Պաւ-ղիկեանք (Παυλικιστοι), զոր յոմանս կը գործ-

1. Անանիայ Նարեկացւոյ Ճաս ընդդէմ Թու-րքապետք (տես Պատմ. հայկ. հին դարերէն վեհեհինգ, 1886, էջ 513)։ — Գր․ Նարեկացւ-ոյ Թուրքա աս առաջնորդ ուխտին կէսապա-սյլն։ — Գր․ Մարգարտոսի Թուրքք աս կար-դիկուն Աստուած եւ աս Մարգիս քունակեցի ստաւորորքն Թուրքայից, եւսլէն։

ածէ Թէոփանէս իւր Ժամանակագրոգրաքան մէջ, որ Ը դարու հնգինակ է, հետեւաբար ժամանակակից հայազգի Պաւղոս աղանդապետին¹ :

* *

Փիլիպպոսը այն քաղաքական հայազգի Պաւղոսները, — ինչպէս կը կոչեն նոյն ժաւմանակաց բիւզանդացի մատենագիրքը, — թէպէտ եւ դարուց շրջանին մէջ ընտանեկան առնչութեամբք՝ խնամութեամբք եւ կայսերաց (ի մասնաւորի Ալեքս եղմենտոսի, յամս 414—416) ջանիք՝ թողուցին իրենց միշտ վարդապետութիւնը եւ ընդունեցան յունական որբողոքս կրօնքը, սակայն մաս մ'այլ մնաց յամուռեալ իւր աշխարհակ աղանդի վերայ : Գամին 4180—4190, երբ Գերմանիոյ փրեւերիկոս Շիկամորուս կայսրն, Գ իսպարուութեան զլուխ կեցած, ահապին բազմութեամբ իշխանաց, եպիսկոպոսաց, ասպետաց, ձիււոր եւ հետեւակ զինուորաց կ'երթար յաբեւել, նոյն ժամանակի բիւզանդացի կայսրն իտահակ Անգեղոս, — որ արտաբնական ինքզինքը բարեկամ կը կեղծէր փրեւերիկոսի, եւ կը խոտտանար ձեռքէն եկած նպատար եւ օգնութիւնը ընել նորա բանակին, — իրօք եւ ծածուկ ամենայն տեսակ խոչընդակներ եւ դժուարութիւններ կը հանէր նորա առջեւ, եւ յետոյ մինչեւ անգամ ակնյայտնի դարաններ կը քործէին եւ կը զեմալրէին Յոյնք՝ զերմանացի բանակին. ասոր վերայ փրեւերիկոս հրամայեց իրեններուն եւս զէնք զործածել, եւ սկսան երկու կողմանէ եւս յայտնապէս ճակատիլ իրարու դէմ : Գերմանացիք անցնելով Սոփիայէն, որուն բնակիչք թողեր փախեր էին, հասան Ե. Բարսիլի դռն (յառաջն Տրապանուսի դռն կ'ըսուէր, իսկ հիմակ Քափառնիք) կողմած կրճին բերանը. Յոյնք զինուած կեցեր էին այն տեղ եւ կ'արգելուէին անցըր : Բայց երբ տեսան նոքա այն վիթխարի համակ զորահար Տիւտոնները եւ երկաթապատ ձիերը, այն-

պիսի սարսափ մի տիրեց վերանին, որ ամէն բան թողուցին եւ փրկապուպոյիս փախան. հոն եւս տաղնապով եւ սարսափով լիցուցին քաղաքը, որով թէ զինուորք եւ թէ քաղաքացիք ձգեցին փախան : Միայն Պաւղիկեանք մնացին մէջը, որոնք մեծ համակրութեան ցոյցեր ըրին զերմանացի բանակին՝ երբ հասաւ այն տեղ, համակրութիւն մի՝ որ յառաջ կու գայր Յունաց զէմ ունեցած սխերիմատելութենէն. եւ զիսելով թէ Գերմանացիք իրենց կրօնից կը սարբերէին Յունացմէ ինչ ինչ վարդապետութեանց մէջ, աւելի եւս ընտանութիւն կ'ընէին եւ կրօնական մատամբ եւս կը փափաքէին միանալ նոցա հետ, ինչպէս որ իրօք եւս կատարուեցաւ : Այս զկաքիս մասին խօսելով վերոյիշեալ բիւզանդացի պատմագիրն Նիկեսոս, որ նոյն ժամանակ փիլիպպոսը յառաջադրել էր, եւ Գերմանացւոց մօտեցնելը լսելով փախեր էր միւս յոյն քաղաքացեաց շեւով փախեր էր միւս յոյն հետեւակ զինուորք կու տայ, յորս հայ կ'անուանէ զՊաւղիկեանս :

Փրեւերիկոս մտնելով ի փիլիպպոսիս, ամայի գտաւ զայն. քաղաքացիք թողին զի փախեր էին, բաց ի մի քամի չքաղաքներէ՝ որոնք ուրիշ հարստութիւն չունէին, բայց միայն իրենց հագած զգեցնողքը, եւ բաց ի շայնիւմ՝ որոնք Գերմանացւոց երեւումիլ իրեն բարեկամաց զալուստ եւ ոչ թէ թշնամաց յարձակում համարեցան. վասն զի չայց եւ Գերմանացիք իրենց հերետիկոս դաւամութեամ շատ կէտերու մէջ ըստ ամենայնի կը միաբանին իրարու միտ. այսպէս, օրինակ իմն, թէ չայց եւ թէ Գերմանացիք չեն յարգեր սրբազան պատկերները, բաղադր հացով կը պատարագան, եւ ունին ուրիշ միւս մոլորութիւններ եւ սովորութիւններ, զորս չեն ըմբռնիր որքողոքս քրիստոնեայք¹ :

Պատմին այս տեղ Հայք ըսելով յայտնի է թէ բուն հայերը չէր հասկնար, այլ Պաւղիկեան աղանդաւորները. զի նախ՝ որ էւրօպայի հայ գաղութականութիւնը, ինչպէս եւ Բեռարարիոյ եւ Տրանսիլուանիոյ, ժիւ դարու մէջ եղած են՝ յետ կործանման Անի քաղաքին. իսկ Ռումանիոյ պատմութեան մէջ

1. Հմտ. Theophane, Chronographie, p. 413 C.

1. Հմտ. Nicetas Choniates, De Isaacio Angelo, II, p. 258 B.

կը յիշատակուի երեք հազար հայ գաղթա-
կանաց գաղուստն ի Մոլդավիա յամին 1418,
Աղեքսանդր Ա (Քարի կոչուած) վերլոտայի
ժամանակ. արդ, կարելի չէ որ վերոյիշեալ
ղէպքին ժամանակ, այն է յամն 1189—
1190, Եւրոպիոյ մէջ հայ գաղթականութիւն
գոնուած լինի, զի այս մասին բնաւ յիշա-
տակութիւն չենք գտներ ո՛չ առ օտար եւ ոչ
առ ազգային պատմիչս։ Երկրորդ, Հայք թեր-
եւ քան շատ քրիստոնեայտ աւելի պաշտօ-
նասէր եւ յարգող եղեր են միշտ սրբոց պատ-
կերաց, ինչպէս յայտնի է այնչափ հրաշա-
գործ պատկերներէ եւ խաչերէ, որք մեծա-
պէս կը յարգուէին եւ կը պատուուէին առ
Հայս։ Սիալ է դարձեալ վերոյիշեալ պատ-
մութեան այն կէտն, ուր կ'ըսուի թէ « Գեր-
մանացիք չեն յարգեր սրբազան պատկերնե-
րը », զի արեւմտեան եկեղեցին միշտ ամէն
ժամանակ յարգեր եւ մեծարեր է սրբոց նը-
խառները եւ պատկերները, եւ առաջին ան-
գամ լուծեր եւ հետեւողքն եզան (յամն
1520—1525) որք բաւն կերպով հակառա-
կեցան սրբազան պատկերաց եւ նշխարաց յար-
գութեան. մինչդեռ առ Յոյնս, շատ դար
յառաջ՝ Լիւոն իտալացոյ ժամանակներէն
(718—741) սկսեալ, նոյն իսկ բիւզանդա-
կան կայսերութեան կեդրոնէն ծագեցան պատ-
կերամամարտից ղէնք եւ կռիւք, որոնք հարիւր
տարիներէ աւելի վերուվայր ըրին բովանդակ
արեւելքի քրիստոնէութիւնը, եւ այնպիսի
ժայթկեղութիւններ եւ արեան հեղեղներ
գործեցին, որ հին դարուց հալածանքները
յիշեցոցին։

Դաւանալով մեր խնդրոյն, փիլիպպուպոսոյ
Պաղիկեանք յետազայ դարուց մէջ եւս բա-
ւական նշանաւորը հանդիսացան՝ ընդ մէջ

Յունաց եւ Բուլղարաց եղած այլեւայլ ոչա-
տեղադրման, ի ընէ քաջք եւ անխախ-
տիկեւոր, եւ վարժք արեան եւ կոտորածնե-
րու, ինչպէս կ'ըսեն ժամանակակից յոյն
պատմիչք։ Սակայն ԺԳ դարէն մինչեւ ԺԶ
դարը (որ է յամն 1205—1581) բնաւ յի-
շատակութիւն չենք գտներ պատմութեանց
մէջ նոցա մասին. կ'երեւի թէ այն ժամա-
նակներէն սկսեւ էր նոցա մէջ թէ՛ մտաւոր
եւ թէ՛ կրօնական բարեխմբութիւն մի՛ արեւ-
մտեան եկեղեցոյ ազդեցութեամբ, թէ եւ շատ
դանդաղօրէն. այնպէս որ առաջին անգամ
1581 տարւոյն մէջ կը գտնենք ներքին կրօ-
նական յարձնութիւն մի նոցա եւ Հոռո-
մէական եկեղեցոյ մէջ, որոյ մասին կը գրու-
նուին յիշատակարանք Հոռոմայ դիւանատանց
մէջ։ ԺԶ դարու վերջերէն մինչեւ ի վերջ-
կոյս ԺԷի Հոռոմ ուղարկուած կաթողիկէ
առաքելութեանց տեղեկութիւններէն կ'իմա-
նանք, — յորս մանրամասն կը պատմուի
թէ Պաղիկեանք ինչ կերպով սկսան իրենց
դարձը յուղղափառութիւն եւ ինչպէս զար-
գացան, — թէ նոցա դարձէն յառաջ՝ փի-
լիպպուպոսի քաղաքին մէջ հազիւ 4—5 բա-
զուղացի կաթողիկէ վաճառականք կան եղեր.
բայց ի վերջկոյս ԺԶ դարուն՝ Պաղիկեանք,
— որք մէկուկէս դար յառաջ բոլորովին
դարձեր էին ի կաթողիկէութիւն, — առան-
ձին կաթողիկէ հասարակութիւն մի կազմեցին
նոյն քաղաքին մէջ, որք թէ եւ յառաջն
ստիւակաթիւք էին, բայց յետոյ հետզհետէ
բազմացան։ Եւ այսպէս, բոտ յարդ. Թօ-
ղուածազդին, փիլիպպուպոսոյ այսմաւ կաթո-
ղիկէ Բուլղարք՝ սերունդք եւ յաջորդք կը հա-
մարուին եւ են հին հայ Պաղիկեանց։

Հ. Յ. Թորոս.

